
Shri Ganeshashtakasya Sahityika-Darshanikasamikshanam

श्रीगणेशाष्टकस्य साहित्यिक-दार्शनिकसमीक्षणम्

Document Information

Text title : Ganesha Ashtakam 9 samIkShaNam

File name : gaNeshAShTakasamIkShaNam.itx

Category : ganesha, pradIptakumArananda, aShTaka, article, misc

Location : doc_ganesha

Author : (Copyright) Pradipta Kumar Nanda, Kendrapara, Orisa pknanda65 at gmail.com

Transliterated by : Pradipta Kumar Nanda pknanda65 at gmail.com

Proofread by : Pradipta Kumar Nanda

Acknowledge-Permission: (Copyright) Pradipta Kumar Nanda

Latest update : August 30, 2026

Send corrections to : sanskrit at cheerful dot c om

This text is prepared by volunteers and is to be used for personal study and research. The file is not to be copied or reposted without permission, for promotion of any website or individuals or for commercial purpose.

Please help to maintain respect for volunteer spirit.

Please note that proofreading is done using Devanagari version and other language/scripts are generated using **sanscript**.

August 30, 2026

sanskritdocuments.org

श्रीगणेशाष्टकस्य साहित्यिक-दार्शनिकसमीक्षणम्

प्रस्तुतं “श्रीगणेशाष्टकम्” वस्तुतः गणेशभक्तिपरकं स्तोत्रकाव्यम् अस्ति । अत्र श्रीगणपतिः केवलं विघ्नविनाशकरूपेण न वर्णितः, अपितु मङ्गलस्वरूपः, ज्ञानदाता, योगकरः, शरणागतपालकः, भवभयहारकः, मोक्षमार्गप्रदर्शकः तथा विश्वमङ्गलविधायकः इति स्वरूपेण प्रतिष्ठापितः । काव्यस्य नाम अष्टकम् इति प्रसिद्धम्, किन्तु प्रदत्तपाठे नव पद्यानि दृश्यन्ते; अतः अन्तिमं नवमं पद्यं फलश्रुतिरूपं, कविप्रशस्तिरूपं अथवा उपसंहारपद्यम् इति मन्तुं शक्यते ।

१. काव्यस्य विषयवस्तु तथा भक्तिभावः

काव्यस्य प्रथमपद्ये गणेशस्य स्वरूपं बहुगुणसमन्विततया वर्णितम्-

शिवपुत्रविनायकयोगकरं

सुखशान्तिधरं भवभीतिहरम् ।

शरणागतपालकशूरवरं

भज मङ्गलश्रीगणराजवरम् ॥ १ ॥

अत्र “शिवपुत्र” इति पदेन गणेशस्य शैवपरम्परासम्बन्धः सूचितः । “विनायक” शब्दः तस्य स्वतन्त्रनायकत्वं, विघ्ननियन्त्रणशक्तिं च सूचयति । “योगकरम्” इति विशेषणं विशेषतः दार्शनिकदृष्ट्या महत्त्वपूर्णम् । गणेशः केवलं लौकिककार्यसिद्धेः देवता नास्ति, किन्तु जीवस्य चित्तविक्षेपान् दूरीकृत्य आत्मसंयमस्य तथा योगसिद्धेः सहायकः इति भावः अत्र प्रतीयते ।

“सुखशान्तिधरम्” इति पदद्वयेन लौकिकसुखस्य आध्यात्मिकशान्तेश्च समन्वयः दृश्यते ।

“भवभीतिहरम्” इत्यनेन संसारभयस्य निवारकत्वं प्रतिपादितम् ।

२. मङ्गलतत्त्वस्य प्रतिष्ठा

काव्ये पुनः-

भज मङ्गलश्रीगणराजवरम्

इति चरणस्य प्रयोगः कृतः । अयं काव्यस्य ध्रुवपदः इव कार्यं करोति । साहित्यदृष्ट्या अस्य पुनरावृत्तेः कारणेन स्तोत्रे-

सङ्गीतात्मकता, स्मरणसुलभता, भक्तिरसस्य पुनरुत्पत्तिः, भाववैक्यता च सुदृढा भवति । दार्शनिकदृष्ट्या “मङ्गल” शब्दः अत्यन्तं व्यापकः । भारतीयपरम्परायां मङ्गलं केवलं शुभकार्यस्य

आरम्भः न, अपितु अमङ्गलनिवृत्तिः तथा परमकल्याणप्राप्तिः इत्यर्थः । अतः गणेशः अत्र मङ्गलस्य अधिष्ठाता इति कल्पितः ।

३. देववैदिकप्रतिष्ठा

द्वितीयपद्ये-

सुरवृन्दसुपूजितदेववरं

श्रुतिगुन्थितगौरवसिद्धिकरम् ।

शुभलाभविनोदितयोगिवरं

भज मंगलकारकविघ्नहरम् ॥ २ ॥

अत्र गणेशस्य द्विविधा प्रतिष्ठा दृश्यते-

(क) देवसमाजे प्रतिष्ठा

“सुरवृन्दसुपूजितदेववरम्” -देवगणैरपि पूजितः देवश्रेष्ठः ।

(ख) श्रुतिसम्प्रदायेन सम्बन्धः

“श्रुतिगुन्थितगौरवसिद्धिकरम्” इति प्रयोगे गणेशस्य वैदिकमहत्त्वं सूचितम् । गणपति अथर्वशीर्षादिषु गणेशस्य ब्रह्मस्वरूपता प्रतिपादिता दृश्यते । अतः कविः गणेशं केवलं पौराणिकदेवतारूपेण न, अपितु वैदिक-दार्शनिकपरम्परायां प्रतिष्ठितं तत्त्वम् इव प्रस्तुतवान् ।

“शुभलाभ” इति द्वन्द्वेन भारतीयलोकजीवनस्य सांस्कृतिकभावनापि प्रतिबिम्बिता अस्ति । गणेशपूजायां शुभस्य लाभस्य च कामना प्राचीनपरम्परातः प्रवर्तते ।

४. सौन्दर्यवर्णनम् एवं मूर्तिकल्पना

तृतीयपद्ये-

करुणाकरसुन्दरमूर्तिधरं

मुनिमुग्धकरं गणबन्धुवरम् ।

हिमलोहितचन्दनदेहधरं

भज मंगलश्रीगणराजवरम् ॥ ३ ॥

अत्र भक्ति तथा सौन्दर्य उभयोरपि समन्वयः दृश्यते ।

“करुणाकरः” -करुणायाः समुद्रः ।

“सुन्दरमूर्तिधरम्” -दिव्यसौन्दर्ययुक्तः ।

“मुनिमुग्धकरम्” -यस्य दर्शनं मुनिजनानपि मोहितान् करोति ।

“हिमलोहितचन्दनदेहधरम्” इति प्रयोगः वर्णवैचित्र्यपूर्णः । हिमस्य श्वेतता, लोहितस्य रक्तिमा तथा चन्दनस्य पवित्रसुगन्धः-एतेषां समन्वयेन गणेशस्य दिव्यदेहरूपस्य काव्यमयी कल्पना निर्मिता । अत्र चित्रात्मकता काव्यस्य प्रमुखं साहित्यिकवैशिष्ट्यम् अस्ति ।

५. गणेशस्य प्रतीकात्मकस्वरूपम्

चतुर्थपद्ये-

शिशुचन्द्रविभूषितभालतलं

गजवक्त्रसुकोमललास्यकरम् ।

गुणनेत्रधरं रणमोदकरं

भज मंगलश्रीगणराजवरम् ॥ ४ ॥

गणेशस्य-

- चन्द्रविभूषितभालम्,

- गजवक्त्रम्,

- सुकोमललास्यम्

इत्यादीनां माध्यमेन मूर्तिसौन्दर्यं वर्णितम् ।

गजवक्त्रं भारतीयदार्शनिकपरम्परायां केवलं शारीरिकवैचित्र्यं नास्ति । गजः-

बुद्धेः, धैर्यस्य, बलस्य, स्मृतिशक्तेः प्रतीकः इति मन्यते । अतः गणेशस्य गजमुखं स्थूलबुद्धेः स्थैर्यस्य च प्रतीकात्मकव्यञ्जना इति ग्रहीतुं शक्यते ।

६. योग, तपः एवं शरणागतिरक्षा

पञ्चमपद्ये-

मुनिमानसमज्जितमोहकरं

प्रभुतुन्दिलमूषकपत्रधरम् ।

सृणिपाशविशोभितरंगकरं

भज मंगलश्रीगणराजवरम् ॥ ५ ॥

अत्र गणेशस्य पौराणिकमूर्तिस्वरूपं प्रमुखतया दृश्यते ।

मूषकवाहनम् विशेषतः दार्शनिकव्याख्यायाः विषयः भवति । मूषकः चञ्चलमनसः, इच्छायाः अथवा वासनाप्रवृत्तेः प्रतीकः इति व्याख्यातुं शक्यते । गणेशस्य तस्योपरि आधिपत्यं सूचयति यत्-

वासनाचञ्चलतायाः नियन्त्रणं ज्ञानशक्त्या भवति ।

पाशः बन्धनस्य प्रतीकः, अङ्कुशः नियन्त्रणस्य प्रतीकः । अतः गणेशस्य आयुधद्वयं जीवस्य निग्रहः, संयमः, मार्गदर्शनम् इत्येतत् त्रयं सूचयति ।

७. लौकिकसमृद्धेः पारमार्थिकमोक्षस्य च समन्वयः

षष्ठपद्ये-

धनमानमहासुखदानकरं

भवसागरतारकपोतवरं
मतिदानकरं पतिराजवरं
भज मंगलश्रीगणराजवरम् ॥ ६ ॥

अयं पद्यः काव्यस्य दार्शनिकदृष्ट्या अत्यन्तं महत्त्वपूर्णः ।
गणेशः-

धनदाता, मानदाता, सुखदाता, मतिदाता, भवसागरतारकः इति रूपेण वर्णितः । अत्र भारतीयजीवनदर्शनस्य अभ्युदय-निःश्रेयससमन्वयः दृश्यते । केवलं धनं न पर्याप्तम्, केवलं मोक्षोऽपि लौकिककर्तव्यविमुखतां न सूचयति । गणेशः जीवनस्य लौकिकसमृद्धिं तथा पारमार्थिककल्याणम् उभयं प्रददाति ।

“भवसागरतारकपोतवरम्” इति रूपकं अत्यन्तं सुन्दरम् । संसारः सागरः, जीवः तत्र भ्रमणशीलः, गणेशः च तारणनौका । अत्र रूपकालङ्कारस्य रमणीयप्रयोगः दृश्यते ।

८. असुरविनाशः तथा धर्मसंरक्षणम्
सप्तमपद्ये-

वदनामृतसुन्दरमुग्धझरं
रणनिर्जितदानवहानकरम् ।
शुभभाद्रवजन्मितपूज्यवरं
भज मंगलश्रीगणराजवरम् ॥ ७ ॥

अत्र गणेशस्य सौम्यं तथा उग्रम् उभयं रूपं दृश्यते । एकतः वदनामृतसुन्दरम् अर्थात् अमृतसदृशमाधुर्ययुक्तं मुखम् । अपरतः रणनिर्जितदानवहानकरम् अर्थात् अधर्मशक्तीनां विनाशकः । भारतीयदेवतादर्शने अयं विशेषः करुणा तथा शक्ति परस्परविरोधिन्यौ न, अपितु परस्परपूरकौ । सज्जनानां प्रति करुणा, दुष्टप्रवृत्तीनां प्रति निग्रहः एषः धर्मस्य स्वरूपः ।

९. कामविजयः एवं आत्मसंयमः
अष्टमपद्ये-

सुरमानवमोहनमूर्तिचिरं
बुधवन्दितनिन्दितकामसुरम् ।
वरदानकरं गरहानकरं
भज मंगलश्रीगणराजवरम् ॥ ८ ॥

अत्र गणेशः सुरमानवमोहनमूर्तिः इति वर्णितः । तस्य सौन्दर्यं केवलं बाह्यरूपे न सीमितम्, किन्तु दिव्यतेजः, ज्ञानम् तथा करुणा, एतेषां समन्वयः तस्य वास्तविकं सौन्दर्यम् ।

“बुधवन्दित” इति पदेन विद्वज्जनानां प्रति गणेशस्य आदरणीयत्वं सूचितम् । गणेशः ज्ञानस्य अधिदेवता इति भारतीयपरम्परायां प्रसिद्धः । अतः काव्यस्य आरम्भादन्तं यावत् बुद्धि-ज्ञान-योग इत्येषां तत्त्वानां प्रवाहः दृश्यते ।

१०. नवमपद्यस्य काव्यशास्त्रीयमहत्त्वम्

प्रियतोटकगुन्थितशर्मधरं

कविनन्दविलोभितवृत्तकरम् ।

मधु देहि गणेश सुविज्ञपरं

भज मंगलश्रीगणराजवरम् ॥ ९ ॥

अयं पद्यः काव्यस्य विशेषरूपेण काव्योपसंहारात्मकः दृश्यते । अत्र कविः गणेशात् केवलं लौकिकसम्पत्तिं न याचते, किन्तु, “मधु देहि” इति प्रार्थयन् काव्यमाधुर्यस्य, वाणीमाधुर्यस्य अथवा ज्ञानरसस्य कामनाम् अभिव्यनक्ति ।

“कविनन्दविलोभितवृत्तकरम्” इत्यनेन काव्यरचनायाः छन्दः, वृत्तम्, काव्यमाधुर्यम् इत्यादीनां प्रति कवेरभिरुचिः स्पष्टा भवति । अतः अयं स्तोत्रकारः केवलं भक्तः न, अपितु काव्यशिल्पसचेतनः रचनाकारः इति ज्ञायते ।

११. साहित्यिकवैशिष्ट्यानि

(क) अनुप्रासालङ्कारः

काव्ये ध्वनिसौन्दर्यं पर्याप्तमात्रया दृश्यते । यथा-

- मङ्गलश्रीगणराजवरम्

- करुणाकरसुन्दरमूर्तिधरम्

- भवसागरतारकपोतवरम्

- सुरवृन्दसुपूजितदेववरम्

इत्यादिषु वर्णपुनरावृत्त्या श्रवणमाधुर्यं वर्धते ।

(ख) विशेषणबहुलता

कविः गणेशस्य एकैकं स्वरूपं पृथक् विशेषणेन प्रकाशितवान्-शिवपुत्रः, विनायकः, योगकरः, सुखशान्तिधरः, भवभीतिहरः, शरणागतपालकः, करुणाकरः, विघ्नहरः, मतिदाता, भवतारकः इत्यादयः । एषा विशेषणपरम्परा स्तोत्रकाव्यस्य स्वाभाविकं लक्षणम् अस्ति ।

(ग) रूपकात्मकता

भवसागरतारकपोतवरम्

इति संसारसागरस्य रूपकं भारतीयभक्तिकाव्यपरम्परायाः अत्यन्तं प्रभावशाली प्रतीकम् अस्ति ।

(घ) ध्रुवपदप्रयोगः

“भज मंगलश्रीगणराजवरम्” इत्यस्य पुनरावृत्त्या स्तोत्रस्य लयः, गेयता, भक्तिरसः, संरचनात्मकैकता सुदृढा भवति ।

१२. दार्शनिकसारः

प्रस्तुतस्य स्तोत्रस्य दार्शनिकपक्षः निम्नरूपेण सङ्क्षेपेण ज्ञायते-

१. गणेशः मङ्गलतत्त्वम्

सः सर्वविघ्नानां नाशकः तथा जीवनस्य शुभप्रवर्तकः ।

२. गणेशः ज्ञानतत्त्वम्

“मतिदानकरम्”, “योगकरम्”, “बुधवन्दितम्” -इत्यादिभिः ज्ञानस्य अधिष्ठातृत्वं प्रतिपादितम् ।

३. गणेशः करुणातत्त्वम्

“करुणाकरम्”, “शरणागतपालकम्” -इति पदाभ्यां भक्तवत्सलता प्रकाशिता ।

४. गणेशः शक्तितत्त्वम्

दानविनाशः, विघ्ननिवारणम्, रणमोदः-एते शक्तिस्वरूपं सूचयन्ति ।

५. गणेशः मोक्षमार्गस्य सहायः

“भवभीतिहरम्”, “भवसागरतारकपोतवरम्” -इत्यादिभिः संसारबन्धमोचनस्य विचारः प्रकाशितः ।

उपसंहारः

समग्रतया “श्रीगणेशाष्टकम्” भक्तिरसप्रधानं, स्तुतिकाव्यपरम्परानुगतं तथा दार्शनिकभावनया समन्वितं सुन्दरं संस्कृतस्तोत्रकाव्यम् अस्ति । अस्य काव्यस्य मुख्यविशेषता एषा यत् गणेशस्य स्वरूपं केवलं विघ्नहर्तृरूपेण न प्रस्तुतम्, अपितु ज्ञानस्य दाता, योगस्य प्रवर्तकः, करुणायाः सागरः, शरणागतानां रक्षकः, संसारसागरस्य तारकः तथा परममङ्गलस्य अधिष्ठाता इति व्यापकदृष्ट्या वर्णितम् । अतः अस्य स्तोत्रस्य मूलदार्शनिकसन्देशः एवं वक्तुं शक्यते-

विघ्नविनाशेन जीवनस्य आरम्भः,

ज्ञानप्राप्त्या जीवनस्य विकासः,

योगेन चित्तस्य शुद्धिः,

करुणया मानवतायाः विस्तारः,

अन्ते भवसागरात् परित्राणमेव श्रीगणेशभक्तेः परमं तात्पर्यम् ।

काव्यशैली, भक्तिभाव, ध्वनिमाधुर्यं तथा दार्शनिकव्यञ्जना-एतेषां सुन्दरसमन्वयेन “श्रीगणेशाष्टकम्” आधुनिकसंस्कृतस्तोत्रकाव्यपरम्परायां प्रशंसनीयस्थानं वहति ।

- प्रो. प्रदीपकुमारनन्दः (सेवानिवृताचार्यः)

श्रीजगन्नाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः, पुरी

Written by Dr. Pradipta Kumar Nanda, Kendrapara, Orisa pknanda65 at gmail.com

Retd.Head, Dept.of Sarvadarshan

SJSV,Puri

——
Shri Ganeshashtakasya Sahityika-Darshanikasamikshanam

pdf was typeset on August 30, 2026

——
Please send corrections to sanskrit@cheerful.com

